

MAŁGORZATA SEKUŁOWICZ, PIOTR KWIATKOWSKI

*Dolnośląska Szkoła Wyższa
we Wrocławiu*

WYPALANIE SIĘ SIŁ U RODZICÓW DZIECI Z NIEPEŁNOSPRAWNOŚCIĄ – KONSTRUKCJA NOWEGO NARZĘDZIA BADAWCZEGO

ABSTRACT. Sekułowicz Małgorzata, Kwiatkowski Piotr, *Wypalanie się sił u rodziców dzieci z niepełnosprawnością – konstrukcja nowego narzędzia badawczego* [The Burnout Syndrome in Parents of Children with Disabilities; Construction of a New Research Tool]. Studia Edukacyjne nr 25, 2013, Poznań 2013, pp. 29-50. Adam Mickiewicz University Press. ISBN 978-83-232-2610-9. ISSN 1233-6688

The article is devoted to the description of the preparation of their own research tool to measure burnout syndrome in parents of children with disabilities. The first part defines burnout and presents differences in selected theoretical concepts of the burnout phenomenon. A broader description of the concept of Burisch (1989, 1993) as a theoretical model chosen for the burnout syndrome in parents is the next element. It is necessary for pointing out that differences may exist between professional burnout and the burnout of parents. Next we present research on parental burnout carried out by Polish and foreign authors. In the last part of article, we present the construction and description of the questionnaire scales with two dimensions: emotional exhaustion and helplessness.

Key words: stress, burnout syndrome – professional and parental, parents of children with disability

Wprowadzenie

Termin „wypalenie” kojarzy się bezpośrednio z dość powszechnie wykorzystywanym i analizowanym badawczo problemem wypalenia zawodowego pracowników w tzw. „zawodach pomocowych”. Zdecydowanie rzadziej pojęcie to pojawia się w odniesieniu do analizy funkcjonowania rodziców dzieci z niepełnosprawnością, choć było ono już przywoływane w latach 70. ubiegłego stulecia do charakteryzowania sytuacji rodziców.

Wypalenie, czasem nadal nazywane też wyczerpaniem, stało się popularnym pojęciem opisującym stan zmęczenia, zarówno fizycznego jak

i psychicznego, ludzi trudniących się udzielaniem pomocy innym. Jest różnie definiowane, toteż powstało wiele teorii, które identyfikują uwarunkowania tego zjawiska. Teorie te z jednej strony podkreślają rolę czynników i procesów tkwiących w osobie, określając je jako indywidualne predyspozycje do wypalania się. Inne podejścia analizują z kolei relacje zachodzące pomiędzy osobami w sytuacji pracy. Wreszcie, podejścia społeczne uwzględniają czynniki społeczne i kulturowe wypalenia. Niezależnie, które z nich będzie analizowane, to co stanowi zasadniczy aspekt zjawiska, to fakt, że w istotny sposób dezorganizuje funkcjonowanie osoby, której problem dotyczy. Santinello¹ próbując scharakteryzować funkcjonowanie takiej osoby uznał, że wypalenie jest psychofizycznym stanem, któremu towarzyszy apatia, zdystansowanie i chłód w relacjach interpersonalnych, poczucie wyczerpania emocjonalnego swoich zasobów psychicznych, a także bezradność w działaniu.

Pomimo bez mała 40 lat badań syndromu wypalenia – pierwszych opisów tego zjawiska dokonał Freudenberger² (1974) – trudno wyodrębnić jedną jego definicję. Można jednak przyjąć, że wypalenie zawodowe oznacza pogarszanie się jakości życia pod wpływem chronicznego stresu w sytuacjach związanych z pracą i powszechnie uważane jest za syndrom wielowymiarowy, albo inaczej – wieloczynnikowy³. Zdaniem Heleny Sęk⁴, czynnikiem kluczowym dla rozwoju wypalenia jest zgeneralizowane doświadczenie niepowodzenia w zmaganiu się ze stresem i powstanie przekonania o niemożności skutecznego radzenia sobie z trudnościami, uciążliwościami, konfliktami i frustracjami w życiu zawodowym.

Bardzo podobne do tego przeżycia jest doświadczanie niezgodności, czasem nawet rażącej sprzeczności, pomiędzy oczekiwaniami zawodowymi a realiami zawodu⁵. Dla poparcia tej tezy powstało wiele modeli teoretycznych analizujących mechanizm stresu, radzenia (lub nieradzenia) sobie i tym samym – postępujące ryzyko wypalenia. Najczęściej weryfikowany empirycznie jest model teoretyczny zaproponowany przez C. Maslach i jej zespół, oparty na podejściu trójskładnikowym. Podstawę stanowi **wyczerpanie emocjonalne**, odnoszące się do poczucia danej osoby, że jest nadmiernie obciążona emocjonalnie, a jej zasoby emocji zostały w znacznym

¹ M. Santinello, *The Burnout Syndrome*, Italy 1990.

² H.J. Freudenberger, *Staff burn-out*, *Journal of Social Issues*, 1974, 30, 1, s. 159-165.

³ C. Maslach, S.E. Jackson, *The measurement of experienced burnout*, *Journal of Occupational Behavior*, 1981, 2, s. 99-113.

⁴ H. Sęk (red.), *Wypalenie zawodowe – przyczyny, mechanizmy, zapobieganie*, Warszawa 2000, s. 87.

⁵ C. Maslach, M.P. Leiter, *The Truth about Burnout: How Organizations cause Personal Stress and What about it*, San Francisco CA 1997; D. Chan, E.K.P. Hui, *Burnout and coping among Chinese secondary school teachers in Hong Kong*, *British Journal of Educational Psychology*, 1995, (65), s. 15-25.

stopniu uszczuplone. Następnie pojawia się **depersonalizacja**, dotycząca negatywnego, bezdusznego lub zbyt obojętnego reagowania na innych ludzi, którzy zwykle są odbiorcami usług danej osoby. Kolejnym czynnikiem jest **obniżone poczucie dokonań (osiągnięć) osobistych**, odnoszące się do spadku poczucia własnej kompetencji i sukcesów w pracy. Za podstawę wypalenia w tej koncepcji przyjmuje się wymagania interpersonalne wpływające ze związków pomocy. Jak twierdzi Maslach⁶, jest to związane z tym, iż kontakty interpersonalne są trudne i stanowią znaczne obciążenie psychiczne dla dawców pomocy. Autorka ma tu na myśli wszystkich pracowników służb socjalnych, lekarzy, pielęgniarki, policjantów, nauczycieli itp. Maslach uważa⁷, że zespół wypalenia zawodowego jest procesem sekwencyjnym. Rozpoczyna się wyczerpaniem emocjonalnym, wynikającym z emocjonalnych wymagań w kontakcie z biorcą, po czym, przy nieodpowiednich próbach radzenia sobie z tym wyczerpaniem, dochodzi do depersonalizacji. Taki sposób radzenia sobie ma charakter obronny i dalej zaburza relacje z biorcami. To z kolei prowadzi do doświadczania coraz większych niepowodzeń, prowadząc stopniowo do poczucia coraz mniejszych osiągnięć osobistych.

Przekonanie, że wyczerpanie emocjonalne stanowi początkowy składnik sekwencji wypalania się sił, a utrata poczucia kompetencji jest elementem finalnym, można zakwestionować. Na gruncie koncepcji Pines, czy koncepcji Burischa, za główną przyczynę wypalania się należy uznać utrzymujące się rozbieżności między oczekiwaniami a doświadczanym stanem rzeczy. Pines zwraca uwagę na porażkę w realizacji potrzeby sensu życia poprzez sukces zawodowy, zaś Burisch wskazuje na „zaburzone epizody działania”, kumulujące się w stan „utruty autonomii”. W obu przypadkach mamy do czynienia z sytuacjami, w których osoba systematycznie doświadcza deficytu zasobów, co z jednej strony wyzwala psychosomatyczne procesy mobilizacyjne określane terminem „stres”, a z drugiej – skutkuje pojawieniem się poczucia niekompetencji, które zresztą stres może wtórnie nasilać (koncepcja stresu Lazarusa wiąże to z mechanizmem tzw. oceny wtórnej).

Burisch⁸ uważa, iż „wypalenie” jest ogólnym terminem stosowanym do opisu pewnych błędnie zdefiniowanych typów kryzysu. Stanowi rozmyty zbiór symptomów lub, innymi słowy, rozmyty zbiór ludzi ujawniających te symptomy. Wypalenie jest pewną całością, obejmującą konfigurację symptomów, style życia, sposoby myślenia, sytuacje zawodowe itp. Subiektywne

⁶ W. Schaufeli, D. Enzmann, *The Burnout Companion to Study and Practice: A Critical Analysis*, London 1998.

⁷ Tamże.

⁸ H. Sęk (red.), *Wypalenie zawodowe*, s. 59, 61.

odczucie braku autonomii – jej utrata – jest pierwotną przyczyną i czynnikiem niezbędnym (choć nie wystarczającym) do wystąpienia zespołu wypalania się. Rodzice doświadczają silnej utraty autonomii w opiece nad dzieckiem, w wielu sytuacjach (stale powtarzających się) mają poczucie bezradności i, jak napisała Sullivan⁹, są „schwytni w pułapkę” – mają poczucie uwięzienia i wyobcowania, czują się samotni i pozbawieni możliwości zmiany. Ten aspekt może być kluczowy dla analizy wypalania się rodziców, gdyż – w przeciwieństwie do pracowników – rodzice nie mogą zmienić swojej sytuacji. W teorii Burischa duże znaczenie dla wypalania ma konflikt ról, niejasność roli i brak wsparcia społecznego. W odniesieniu do rodziców dzieci z niepełnosprawnością, istotne znaczenie dla niwelowania ryzyka wypalania ma wsparcie społeczne, co podkreśla wielu autorów prowadzących badania nad rodziną¹⁰. Konflikt ról może mieć duże znaczenie dla ryzyka wypalania, szczególnie dla matek, które z racji konieczności opieki nad dzieckiem rezygnują z pracy, tracąc tym samym możliwość aktywności zawodowej. Zmiana społecznej roli matki i sprowadzenie jej tylko do opieki nad dzieckiem jest dla większości z nich bardzo frustrujące. Brakiem nagrody może być brak postępów w rozwoju dziecka lub mała jego efektywność. Czynniki osobowościowe odpowiedzialne za wypalenie to zdaniem Burisch: naiwny idealizm, nierealistyczne aspiracje, braki w wykszoleniu, poczucie zewnętrznego umiejscowienia kontroli i inne.

Jak zaznacza Burisch¹¹, podstawą wypalania są **zakłócone modele działania**. Modele zakłóceń, które mogą przerwać fragment działania są następujące:

– **Udaremnienie motywu** – przeszkoda może blokować osiągnięcie celu. Sytuacja ta może mieć miejsce wówczas, gdy działanie będzie torpedowane przez niezaplanowane zdarzenia.

– **Utrudnienie osiągnięcia celu** – następuje wówczas, gdy cel można osiągnąć tylko kosztem nieoczekiwanego dodatkowego wysiłku.

⁹ R.C. Sullivan, *Siblings of autistic children*, Journal of Autism and Developmental Disorders, 1979, 9, 3, s. 287-298.

¹⁰ M.M. Bristol, E. Schopler, *Coping and stress in families of autistic adolescents*, [in:] *Autism in adolescents and adults*, eds E. Schopler, G.B. Mesibov, New York 1983, s. 251-278; M.E. Dunn, T. Burbine, C.A. Bowers., S. Tantleff-Dunn, *Moderators of Stress in Parents of Children with Autism*, Community Mental Health Journal, 2001, 37, 1, s. 39-52; B.A. Boyd, *Examining the relationship between stress and lack of social support in mothers of children with autism*, Focus on Autism and Other Developmental Disabilities, 2002, 17, s. 208-215; S. Siklos, K.A. Kerns, *Assessing need for social support in parents of children with autism and Down syndrome*, Journal of Autism and Developmental Disorders, 2006, 36, s. 921-933.

¹¹ M. Burisch, *Das Burnout-Syndrom. Theorie der inneren Erschöpfung*, Springer, Berlin 1989; tegoż, *In search of theory: Some ruminations on the nature and etiology of burnout*, [in:] *Professional Burnout. Recent Developments in Theory and Research Schaufeli*, eds W.B. Maslach, Ch.T. Marek, Washington DC 1993, s. 75-93.

– **Niewystarczająca nagroda** – jest zakłóceniem działania, które polega na tym, iż uzyskana nagroda nie spełnia oczekiwań, choć cel zostaje osiągnięty.

– **Nieoczekiwane negatywne skutki uboczne** – stanowi zakłócenie, które może udaremnić wszelkie dotychczasowe osiągnięcia

W odniesieniu do rodziców dzieci z niepełnosprawnością, wszystkie proponowane przez Burisch modele zakłóceń mają pełne uzasadnienie i można je wyodrębnić, uwzględniając poszczególne typy zakłóceń.

Udaremnienie motywu pojawia się w życiu rodziców dość często, a czynniki tkwiące w zaburzeniu dziecka (np. pogarszający się stan zdrowia, niejasność diagnozy, nawracające objawy chorobowe) mogą tu być kluczowe. Ponadto, czynniki pozostające poza rodziną (np. problemy w poszukiwaniu właściwej pomocy, niechęć środowiska, kłopoty finansowe, utrudnienia wynikające z braku czasu wolnego i odpoczynku) mogą nawarstwiać się i stanowić źródło zakłóconego sposobu działania.

Utrudnienia osiągnięcia celu mogą wystąpić, kiedy proces rehabilitacji dziecka nie zawsze postępuje we właściwym kierunku, wymaga modyfikacji dotychczasowego działania, co także może być typowym zakłóceniem działania.

Niewystarczająca nagroda może być wynikiem braku satysfakcjonujących efektów prowadzonych działań rehabilitacyjnych. Rodzice mają wówczas poczucie, że ich wysiłek nie idzie w parze z osiągniętymi przez dziecko umiejętnościami, a ponoszone przez nich koszty są nieproporcjonalnie większe wobec uzyskanej poprawy funkcjonowania dziecka.

Nieoczekiwane skutki uboczne to nic innego, jak dodatkowe problemy rodziny o różnym charakterze, które nakładając się na problemy wynikające z opieki nad dzieckiem, mogą stanowić o postępującej utracie sił i ryzyku wypalenia.

Jako pierwsza problemem wypalania się sił u rodziców zajęła się Ruth Sullivan, która jako matka dziecka z autyzmem doświadczyła bezpośrednio konieczności radzenia sobie ze stresem wynikającym z posiadania dziecka z niepełnosprawnością. Skłoniło ją to do analizy procesu radzenia sobie rodziców i stopniowej adaptacji rodzicielskiej, ale także było punktem wyjścia do podjęcia dyskusji na temat zagrożenia wypalaniem się. W 1979 roku Sullivan i jej współpracownicy przedstawili koncepcję zespołu wypalania się sił pojawiającego się u rodziców dzieci z zaburzeniami w rozwoju. Samotność, izolacja, frustracja, beznadzieja, bezradność, poczucie „schwywania w pułapkę”, brak możliwości wystąpienia znaczącej zmiany w życiu, to charakterystyczne dla funkcjonowania rodziców cechy¹².

¹² R.C. Sullivan, *Siblings*, s. 112.

Zdaniem autorki, taka sytuacja prowadzi do wyczerpania psychicznego, fizycznego i jest efektem długotrwałej opieki nad niepełnosprawnym dzieckiem. Ponadto, jako przyczynę wystąpienia tego zespołu Sullivan podaje poczucie braku pomocy ze strony innych ludzi, a także odczuwany brak kompetencji umożliwiających właściwą opiekę nad dzieckiem. Autorka opisała syndrom, charakteryzując jego objawy i definiując czynniki go powodujące. Jako zasadnicze dla wypalenia uznała wyczerpanie opieką, które przeanalizowała, odnosząc się do wcześniej opisanych teorii wypalenia charakteryzujących sytuacje pracy zawodowej. Nie były to jednak badania ilościowe. Sullivan skupiła się na jakościowym opisie sytuacji rodzicielskiej, co dało podstawy do dalszych analiz, jednak nie rozwiązało problemu rodzicielskiego wypalenia się w bardziej globalnym wymiarze.

Pierwszą publikacją książkową podejmującą problem wypalenia rodziców było praca terapeutów z Baltimore: Josepha Procacciniego i Marka W. Kiefabera *Parent Burnout* (1983). Książka ukazała się zaledwie kilka lat po pionierskich pracach Herberta J. Freudenbergera¹³ i Christiny Maslach (1976) i jest raczej obszernym poradnikiem dla rodziców niż pracą ściśle naukową, ale zawiera też model wypalenia rodziców oparty na wynikach badań poprzedników (wprowadzonych tam w odniesieniu do wypalenia zawodowego pracowników sfery pomocowej) oraz w nawiązaniu do klasycznych prac Hansa Sely'ego (1956, 1974). Na uwagę zasługuje fakt, że problem wypalenia odnosi się do funkcjonowania wszystkich rodziców, którym rodzi się dziecko. Ich zdaniem, nie wszyscy są przygotowani do rodzicielstwa, a problemy powstające w przebiegu życia związane z wychowaniem są powodem wypalenia się. Według Procacciniego i Kiefabera¹⁴, wypalenie rodzicielskie występuje jako funkcja chronicznego stresu z powodu zderzania się z nieustającymi wymaganiami i potrzebami ze strony rodziny. Te nieustające żądania wyczerpują energię i motywację rodziców. Rodzice mogą obarczać się winą za to, co dzieje się w rodzinie, z czym nie radzą sobie pod wpływem obciążeń, którym nie potrafią sprostać. Taka sytuacja rodzi frustrację i gniew.

Wśród badań analizujących wypalenie rodzicielskie na uwagę zasługują badania zespołu prof. Tadeusza Gałkowskiego, w których uczestniczyła prof. Ewa Pisula. Efektem tych badań jest opis przedstawiający natężenie piętnastu psychologicznych czynników sprzyjających wystąpieniu zespołu wypalenia się sił (ocenianych przez sędziów kompetentnych) w ankietowanych wypowiedziach rodziców dzieci z autyzmem i dzieci z zespołem Downa. W zakresie trzynastu z tych czynników rodzice

¹³ H.J. Freudenberger, *Staff burn-out*; tegoż, *Burn-out*, Anchor Press, Garden City, N.Y. 1980.

¹⁴ J. Procaccini, M.W. Kiefaber, *Parent Burnout*, New York 1983.

dzieci z autyzmem osiągnęli wyższe wyniki niż rodzice dzieci z zespołem Downa. Były to:

- poczucie przeciążenia sprawowaniem ciągłej opieki nad dzieckiem,
- poczucie osamotnienia i braku pomocy,
- poczucie niemożności osiągnięcia znaczących zmian w życiu,
- poczucie beznadziejności podejmowanych wysiłków,
- poczucie braku umiejętności i wiedzy na temat wychowania chorego dziecka,
- poczucie wyłącznej odpowiedzialności za los dziecka,
- poczucie bycia lekceważonym w zetknięciu z instytucjami,
- poczucie niejasności co do możliwości dziecka,
- odczuwanie złej atmosfery w domu,
- niechęć wobec oddania dziecka do zakładu, połączona z wyrzutami sumienia, jeśli rodzice czasem o tym myślą,
- rezygnacja,
- zmęczenie fizyczne,
- przeżywanie frustracji.

Według autorki, rodzice dzieci z autyzmem szczególnie dotkliwie odczuwali brak umiejętności i wiedzy na temat wychowania chorego dziecka oraz brak jasności co do możliwości dziecka. Analiza wyników badań Pisuli sugeruje, iż rodzice ci są narażeni na kłopoty w procesie radzenia sobie z problemami życiowymi¹⁵. Tym samym, można sądzić, że są także podatni na wystąpienie u nich syndromu wypalenia.

Ze względu na cel niniejszego artykułu – przedstawienie propozycji nowego narzędzia badawczego – nie zostaną szerzej opisane inne badania prowadzone dotychczas w tym obszarze, poza jednym, interesującym ze względu na sposób ich przeprowadzenia i użyte w trakcie prac badawczych narzędzie. Chodzi tu o powstałą w 2004 roku pracę magisterską Özcana Elçi, napisaną pod kierunkiem prof. A. Nuray Karancı na Middle East Technical University w Ankarze. Jej celem było zbadanie zdolności predykcyjnych wybranych zmiennych demograficznych i sposobów radzenia sobie, wsparcia społecznego i postrzeganego poziomu stresu do przewidywania poziomów wypalenia i „wzrostu posttraumatycznego” (*posttraumatic growth*) rodziców dzieci z autyzmem. W badaniach uczestniczyło 136 rodziców dzieci z ASD, 58 par małżeńskich oraz 13 matek i 7 ojców, razem 71 matek i 65 ojców. W celu ustalenia skali i natężenia wypalenia wśród badanych rodziców, autor wykorzystał kwestionariusz MBI Maslach do badania wypalenia zawodowego. Analiza czynnikowa MBI wykazała

¹⁵ E. Pisula, *Stres rodzicielski i zespół wypalenia się sił u rodziców dzieci autystycznych*; 1992 (niepublikowana praca doktorska); tejże, *Zespół wypalenia się sił u rodziców dzieci autystycznych*, Nowiny Pedagogiczne, 1994, 3, s. 83-89.

obecność dwóch z trzech czynników oryginalnej struktury czynnikowej. **W badaniu nie został wyodrębniony czynnik depersonalizacji.** U rodziców ujawniło się **wyczerpanie emocjonalne** jako czynnik wypalenia oraz **obniżenie poczucia osiągnięć osobistych**. Elçi (2004) stwierdził, że matki doświadczały znacząco wyższego wyczerpania emocjonalnego niż ojcowie. Analiza regresji ujawniła, że wsparcie społeczne i radzenie sobie ukierunkowane na optymistyczne rozwiązywanie problemu były znaczącymi predyktorami pourazowego wzrostu wśród matek. Wsparcie społeczne, radzenie sobie ukierunkowane na rozwiązanie problemu, między innymi bardziej optymistyczne postrzeganie sytuacji, religijność, wiek i lata małżeństwa były znaczącymi predyktorami pourazowego wzrostu wśród ojców. Ponadto, poziom stresu był jedynym znaczącym predyktorem zarówno wypalenia, jak i wyczerpania emocjonalnego wśród matek. Także poziom stresu był znaczącym predyktorem zarówno wypalenia, jak i wyczerpania emocjonalnego wśród ojców. Dodatkowo Elçi zaobserwował, że bezradność/samoobwinianie się były także znaczącymi predyktorami ojcowskiego wypalenia się. Z kolei, wsparcie społeczne, ukierunkowanie na rozwiązywanie problemu/optymistyczne podejście do swojej sytuacji i poziom stresu były znaczącymi predyktorami braku osiągnięć osobistych wśród matek. Obecność opiekuna oraz bezradność/samoobwinianie się były znaczącymi predyktorami braku osiągnięć osobistych wśród ojców.

Biorąc pod uwagę własne doświadczenia badawcze nad radzeniem sobie matek dzieci z niepełnosprawnością¹⁶, a także analizując problem wypalenia zawodowego¹⁷ oraz przedstawione powyżej badania Elçiego¹⁸, podjęliśmy się próby konstrukcji narzędzia badawczego diagnozującego zjawisko wypalania się sił u rodziców dzieci z niepełnosprawnością.

Opis konstruowania i charakterystyka kwestionariusza wyczerpania i bezradności

W większości dotychczasowych badań nad problemem wypalania się sił u rodziców były wykorzystywane narzędzia badawcze służące do oceny wypalenia zawodowego, modyfikowane na potrzeby analizy wypalania się

¹⁶ M. Sekułowicz, *Matki dzieci niepełnosprawnych wobec problemów życiowych*, Wrocław 2000.

¹⁷ M. Sekułowicz, *Wypalenie zawodowe nauczycieli pracujących z osobami z niepełnosprawnością intelektualną. Przyczyny – symptomy – zapobieganie – przewyciężanie*, Wrocław 2002; tejże, *Nauczyciele szkolnictwa specjalnego wobec zagrożenia wypaleniem zawodowym*, Wrocław 2005.

¹⁸ Ö. Elçi, *Predictive values of social support, coping styles and stress level in posttraumatic growth and burnout levels among the parents of children with autism*, Ankara 2004.

sił u rodziców. Taka sytuacja skłoniła nas do podjęcia próby skonstruowania nowego narzędzia badawczego, umożliwiającego przeprowadzenie diagnozy problemu w odniesieniu do rodziców dzieci z niepełnosprawnością. Miało to być narzędzie przesiewowe, dzięki któremu będzie można nie tylko ustalić ryzyko wypalenia, ale także szybciej podjąć działania pomocowe na rzecz rodziców i całej rodziny.

Narzędzie powstało jako efekt sekwencji działań badawczych. W pierwszym etapie zajęliśmy się zbudowaniem prototypu narzędzia, opartego na wielowymiarowym, sekwencyjnym modelu wypalenia Maslach. Takie podejście było podyktowane powszechnym uznaniem tej teorii wypalenia jako wiodącej i zweryfikowanej empirycznie w odniesieniu do pracowników tzw. służb społecznych. Stąd przypuszczenie, że takie podejście teoretyczne może stanowić punkt wyjścia do konstrukcji narzędzia badawczego rodziców dzieci z niepełnosprawnością.

Pierwotnie wybrano 40 pytań badawczych (itemów) – W1 do W40, zaprezentowanych w tabeli 1 i następnych, odpowiadających tematycznie poszczególnym komponentom wypalenia, czyli: **wyczerpaniu emocjonalnemu, depersonalizacji, poczuciu obniżenia satysfakcji osobistej i poczuciu obniżenia osobistego zaangażowania**¹⁹. Jednocześnie, zawartość każdego pytania odnosiła się do sytuacji rodziców dzieci z niepełnosprawnością, uwzględniając ich utrudnianie funkcjonowania, m.in. wyodrębnione przez Pisulę i przedstawione powyżej. Takie podejście było także podyktowane faktem, że najpowszechniej wyodrębnia się właśnie tę grupę komponentów wypalenia, preferując tym samym teorię wypalenia Maslach. Powstał w ten sposób 40-itemowy kwestionariusz wypalenia rodzicielskiego. Jednakże, wątpliwości może budzić zasadność przełożenia tej struktury na fenomen wypalenia sił rodziców. Problematiczne w tym kontekście może być mierzenie depersonalizacji, ponieważ można założyć, że rodzice najczęściej są bardzo silnie emocjonalnie związani ze swoimi dziećmi, dlatego trudno mówić o bezdusznym i cynicznym podejściu do dziecka w kontekście innym niż patologia osobowości rodzica (zaburzenia tego rodzaju nie są przedmiotem analizy).

Jak wiadomo, istnieją także inne podejścia badawcze, które zakładają nieco inną strukturę wypalenia, chociażby jednoczynnikowy model wypalenia Pines²⁰, czy – opisany powyżej bardziej szczegółowo – model

¹⁹ Kwestionariusz MBI, z którego wykorzystaliśmy pierwotne czynniki wypalenia, to polska adaptacja narzędzia dokonana przez Korzon i udostępniona do badań nad wypaleniem zawodowym nauczycieli (M. Sekułowicz, *Wypalenie zawodowe nauczycieli*).

²⁰ A.M. Pines, *Burnout: An existential perspective*, [in:]: *Professional Burnout. Recent Developments in Theory and Research* Schaufeli, eds W.B. Maslach, Ch.T. Marek, Washington DC 1993, s. 33-51; tegoż, *Couple Burnout. Causes and Cures*, New York – London 1996.

Burisch²¹. Tym samym, można sądzić, że mimo iż kwestionariusz MBI Maslach jest najpowszechniej wykorzystywanym narzędziem, nie musi on być narzędziem uniwersalnym. Na takie podejście mogą wskazywać chociażby wyniki Elçiego²², w których nie wyodrębniono depersonalizacji jako komponentu wypalania się sił u rodziców. Dlatego, podjęliśmy się poszukania innego uzasadnienia teoretycznego dla wypalania się sił u rodziców, tj. takiego, które nie zakłada wielkowskalowości zaproponowanej przez Maslach, a także nie uwzględnia sekwencyjności procesu wypalania się. Uznaliśmy, że teoria wypalania się zaproponowana przez Burischę może stanowić teoretyczne uzasadnienie dla konstrukcji naszego narzędzia.

Badania ankietowe z wykorzystaniem kwestionariusza wypalenia rodzicielskiego wykonano dla próby 215 rodziców dzieci z zaburzeniami w rozwoju (z niepełnosprawnością intelektualną, zespołem Downa, mózgowym porażeniem dziecięcym, autystycznym spektrum zaburzeń, rzadkimi chorobami genetycznymi), jako część większego projektu badającego wypalanie się sił u rodziców tych dzieci oraz sposobów radzenia sobie i innych zmiennych warunkujących ich funkcjonowanie.

Statystyczną analizę danych przeprowadzono z użyciem pakietu Statistica 9, firmy StatSoft.

W celu skonstruowania narzędzia posłużyliśmy się **eksploracyjną analizą czynnikową** wygenerowanego zestawu pozycji testowych. Przed wykonaniem takiej analizy celowe jest rozważenie hipotetycznych relacji między elementami struktury (czyli tzw. czynnikami). Zakładamy, że zjawiska składające się na wypalenie powinny być wzajemnie skorelowane, gdyż istnieją między nimi wzajemne powiązania przyczynowe. Nieortogonalność zjawisk prowadzi do występowania struktury hierarchicznej z (przynajmniej) jednym tzw. **czynnikiem drugiego rzędu**, który może być traktowany jako ogólny miernik poziomu wypalenia. W pierwszym kroku analizy czynnikowej (metodą **czynników głównych** – *principal factors*) wykryliśmy strukturę 4-czynnikową (zob. tab. 1). Jednakże, treść ujawnionych czynników dość mocno odbiegała od struktury, której można było oczekiwać w świetle koncepcji Maslach. Poza tym, wyekstrahowane czynniki zdają się ujawniać wzajemne powiązania, na które wskazują wysokie ładunki niektórych pozycji skali względem więcej niż jednego czynnika (tab. 1).

²¹ M. Burisch, *In search of theory*.

²² Ö. Elçi, *Predictive values*.

Tabela 1

Wyniki analizy czynnikowej wstępnej wersji narzędzia

Pozycja skali	Struktura czynnikowa narzędzia (czynniki ortogonalne). Ekstrakcja metodą czynników głównych, z rotacją <i>Varimax</i>			
	czynnik 1	czynnik 2	czynnik 3	czynnik 4
W1 – Czuję się bardzo zmęczona/y opieką nad dzieckiem	0,66	0,15	0,21	-0,02
W2 – Inni ludzie odwracają się ode mnie	0,51	-0,13	-0,19	0,24
W3 – Posiadam zbyt mało wiedzy, by należyście postępować z dzieckiem	0,22	0,13	0,33	-0,17
W4 – Czuję w sobie dużo energii	-0,33	-0,49	-0,18	0,25
W5 – Mam poczucie osamotnienia	0,72	-0,02	-0,00	0,11
W6 – Mam poczucie winy, że opiekując się niepełnosprawnym dzieckiem, zaniedbuję innych członków rodziny	0,45	-0,03	0,10	0,22
W7 – Czuję się całkowicie wyczerpana/y moją sytuacją rodzinną	0,72	0,12	0,25	-0,05
W8 – Dobrze rozumiem zachowanie się mojego dziecka	-0,06	-0,66	-0,10	0,06
W9 – Myślę o tym, za co mnie los pokarał	0,39	0,15	0,29	0,08
W10 – Mam poczucie bezsilności	0,65	0,23	0,29	-0,06
W11 – Inni ludzie nie rozumieją moich problemów	0,45	0,10	-0,01	-0,05
W12 – Po pracy z moim dzieckiem odczuwam zadowolenie	-0,13	-0,50	-0,27	-0,20
W13 – W trudnych sytuacjach emocjonalnych jestem w domu opanowana/y	-0,27	-0,45	-0,13	0,01

cd. tabeli 1

W14 – Specjaliści nie starają się w pełni zrozumieć moich problemów i należycie mi pomóc w postępowaniu z dzieckiem	0,19	0,01	0,06	0,27
W15 – Nie widzę sensu podejmowania dalszych wysiłków w celu poprawy stanu rozwoju dziecka	0,24	0,20	0,24	0,36
W16 – Widzę świat w szarym kolorze	0,59	0,13	0,29	0,11
W17 – Radzę sobie całkiem skutecznie z kłopotami mojego dziecka	-0,12	-0,68	-0,11	-0,07
W18 – Mam dość wszystkiego i nie chce mi się żyć	0,65	0,12	0,24	0,13
W19 – Odczuwam zmęczenie, gdy wstaję rano	0,52	-0,02	0,24	-0,09
W20 – Wpadam w stany rozdrażnienia	0,50	0,07	0,41	0,01
W21 – W rozwoju dziecka mam pewne osiągnięcia/zasługi godne uwagi	0,10	-0,65	-0,22	-0,11
W22 – Łatwo stwarzam swobodną atmosferę w domu	-0,19	-0,61	-0,01	0,02
W23 – Krzyczę na moje dziecko z niepełnosprawnością	0,14	0,11	0,54	0,08
W24 – Tracę wiarę w poprawę stanu sprawności dziecka	0,46	0,12	0,43	0,26
W25 – Czuję się włączona/y w sprawy/życie mojego dziecka	0,09	-0,43	0,05	-0,22
W26 – Mam wrażenie, że niektórzy ludzie przypisują mi winę za kłopoty mojego dziecka	0,43	0,02	0,14	0,25
W27 – Czuję, że zbyt ciężko pracuję ze swoim dzieckiem; to mnie przytłacza	0,62	-0,00	0,23	0,19

cd. tabeli 1

W28 – Nie potrafię się zrelaksować i odprężyć	0,54	0,22	0,25	0,05
W29 – Mam wrażenie, że moje działania/opieka wpływają pozytywnie na rozwój dziecka	0,06	-0,69	-0,14	-0,28
W30 – Mam poczucie bezradności w opiece nad moim dzieckiem	0,41	0,28	0,52	0,12
W31 – Wszyscy w domu mnie denerwują. Najchętniej wyniosłabym/wyniósłbym się gdzieś daleko	0,57	0,18	0,33	0,15
W32 – Martwię się, że opieka nad dzieckiem niepełnosprawnym niszczy moją wrażliwość	0,33	0,18	0,42	0,30
W33 – Codzienna opieka nad dzieckiem w domu jest dla mnie prawdziwym wysiłkiem	0,58	0,03	0,14	0,07
W34 – Odkąd jestem rodzicem dziecka niepełnosprawnego, stałam/em się bardziej nieczuła/y wobec bliskich	0,45	0,19	0,33	0,27
W35 – Czuję, że moje wysiłki w opiece nad dzieckiem są nieskuteczne	0,23	0,34	0,62	0,21
W36 – Czuję się tak, jakbym gonił/a resztkami sił. Nie daję rady	0,66	0,17	0,40	0,04
W37 – Czuję, że traktuję moje dziecko, jakby było nieosobowym „przedmiotem”	0,12	0,26	0,44	0,33
W38 – Myślę, że wkładam wiele sił, ale osiągam zbyt małe rezultaty w rozwoju mojego dziecka	0,39	0,02	0,53	-0,01
W39 – Mam złe samopoczucie z powodu tego, jak potraktowałam/em moje dziecko	0,11	0,05	0,62	-0,06

cd. tabeli 1

W40 – W istocie nie obchodzi mnie to, co przydarzy się mojemu niepełnosprawnemu dziecku	0,02	0,16	-0,02	0,51
Wariancja wyjaśniona	18%	9%	9%	4%

Następna analiza (zob. tab. 2) przedstawia właśnie ową hierarchiczną strukturę. Korelacje między **ukośnymi czynnikami** (zob. tab. 3) są dość wysokie (od 0,37 do 0,75). Badania ujawniły celowość wyodrębnienia jednego czynnika nadrzędnego w stosunku do czterech wymiarów podstawowych.

Tabela 2

Wstępna wersja narzędzia w świetle analizy hierarchicznej czynników ukośnych

Pozycja skali	Hierarchiczna analiza czynników ukośnych (czynniki pierwotne i wtórne). Ekstrakcja metodą czynników głównych				
	czynnik wtórny	czynniki pierwotne			
		cz. 1	cz. 2	cz. 3	cz. 4
W1	0,50	0,47	-0,02	-0,00	0,18
W2	0,21	0,44	0,18	-0,27	-0,18
W3	0,28	0,11	-0,05	0,20	0,26
W4	-0,34	-0,21	0,40	-0,04	-0,35
W5	0,41	0,56	0,13	-0,17	0,01
W6	0,37	0,31	0,12	-0,05	-0,11
W7	0,54	0,51	0,03	0,02	0,22
W8	-0,28	0,04	0,60	-0,00	-0,14
W9	0,45	0,22	-0,03	0,11	0,06
W10	0,55	0,44	-0,08	0,06	0,24
W11	0,24	0,36	-0,04	-0,11	0,12
W12	-0,46	0,04	0,38	-0,09	0,06
W13	-0,36	-0,14	0,36	0,01	-0,12

cd. tabeli 2

W14	0,24	0,10	0,05	-0,03	-0,19
W15	0,47	0,07	-0,09	0,05	-0,22
W16	0,56	0,37	0,02	0,06	0,06
W17	-0,38	0,00	0,59	0,03	-0,03
W18	0,56	0,43	0,03	0,01	0,05
W19	0,36	0,37	0,12	0,08	0,21
W20	0,52	0,29	0,07	0,19	0,15
W21	-0,33	0,21	0,57	-0,10	0,01
W22	-0,30	-0,09	0,54	0,10	-0,10
W23	0,46	-0,04	0,01	0,35	0,06
W24	0,63	0,22	0,05	0,17	-0,06
W25	-0,15	0,13	0,40	0,10	0,19
W26	0,41	0,27	0,09	-0,02	-0,12
W27	0,53	0,42	0,14	0,01	-0,02
W28	0,52	0,34	-0,09	0,04	0,11
W29	-0,39	0,19	0,60	-0,00	0,18
W30	0,65	0,16	-0,11	0,25	0,08
W31	0,60	0,34	-0,03	0,08	0,03
W32	0,59	0,11	-0,03	0,18	-0,11
W33	0,42	0,42	0,08	-0,03	0,06
W34	0,60	0,23	-0,04	0,09	-0,09
W35	0,67	-0,03	-0,16	0,34	-0,01
W36	0,64	0,41	-0,00	0,13	0,16
W37	0,54	-0,08	-0,13	0,22	-0,17
W38	0,51	0,18	0,12	0,31	0,17
W39	0,41	-0,06	0,06	0,44	0,19
W40	0,25	-0,06	-0,10	-0,10	-0,44

Tabela 3

Korelacje między czynnikami ukośnymi

Czynniki	Cz. 2	Cz. 3	Cz. 4
Cz. 1	0,37	0,75	0,57
Cz. 2		0,54	0,46
Cz. 3			0,56

W dalszych krokach analizy wyeliminowano pozycje testowe, których korelacja z czynnikiem wtórnym była słaba – arbitralne kryterium eliminacji to ładunek czynnikowy poniżej 0,40 (zob. tab. 4). Dodatkowym kryterium selekcji był rozkład wyników poszczególnych pozycji, jako że rzetelność pomiaru jest zależna od symetrii rozkładu (czyli mniej więcej równej proporcji odpowiedzi zgodnych i niezgodnych z kluczem) i stopnia polaryzacji odpowiedzi na dane pytanie skali. Arbitralnie zdecydowaliśmy, że do skali zostaną włączone pozycje testowe, których średnie mieszczą się między dolnym a górnym kwartylem, zaś odchylenia standardowe znajdują się powyżej dolnego kwartyla. Oznacza to, że wyeliminowano 25% pozycji o najmniejszej wariancji wyników oraz pozycje, których średnie wyniki lokowały się poza przedziałem przeciętności (25% najwyższych i 25% najniższych). Procedura ta zredukowała liczbę branych pod uwagę pozycji testowych do 19. Ze względu na treść, z zestawu wyeliminowano jedną z trzech pozycji o najniższym ładunku względem czynnika wtórnego (pozycja W5) – przynależała ona do skali wyczerpania, a jej treść opisywała osamotnienie.

Tabela 4

Średnie i odchylenia standardowe poszczególnych pozycji skali.
Zaznaczono pozycje, których rozkład nie spełnia założonych kryteriów

Itemy	Średnia	Odchylenie standardowe	Itemy	Średnia	Odchylenie standardowe
W1	2,28	0,86	W21	1,74	0,76
W2	3,19	0,85	W22	1,57	0,76
W3	2,68	0,89	W23	2,79	0,79
W4	1,88	0,78	W24	2,80	1,07
W5	2,66	1,05	W25	1,44	0,90
W6	3,15	0,93	W26	3,08	1,00

cd. tabeli 4

W7	2,67	0,96	W27	3,05	0,91
W8	1,43	0,67	W28	2,43	0,98
W9	2,98	1,02	W29	1,44	0,71
W10	2,53	0,98	W30	2,80	0,99
W11	1,95	0,91	W31	2,92	0,93
W12	1,36	0,59	W32	3,53	0,80
W13	1,69	0,75	W33	2,70	1,08
W14	2,40	0,94	W34	3,37	0,89
W15	3,44	0,85	W35	3,04	0,93
W16	2,87	0,94	W36	2,89	0,93
W17	1,65	0,79	W37	3,77	0,56
W18	3,21	0,95	W38	2,55	0,97
W19	2,38	0,92	W39	2,69	0,96
W20	2,40	0,85	W40	3,78	0,62

W kolejnym kroku przeprowadzono analizy czynnikowe zestawu składającego się z 18 itemów (zob. tab. 5). W zależności od wariantu analizy, wyodrębniła się z niego struktura jednoczynnikowa (w analizie metodą *czynników głównych* – PF) albo dwuczynnikowa (w analizie metodą *głównych składowych* – PC). Ta ostatnia obejmowała zresztą czynniki mocno skorelowane wzajemnie i tworzące jeden czynnik nadrzędny. Czynniki pierwotne wyjaśniały odpowiednio 30% i 20% wariancji. Zatem, obydwa czynniki wyjaśniają połowę wariancji wszystkich pozycji testowych.

Tabela 5

Dwa rozwiązania czynnikowe zredukowanej do 18 itemów wersji skali
(po usunięciu itemów wątpliwej wartości)

Wybrane itemy skali	Rozwiązanie 1-czynnikowe (metodą PC)	Rozwiązanie 2-czynnikowe (metodą PF)	
		czynnik 1	czynnik 2
W1	-0,66	0,71	0,17
W7	-0,72	0,76	0,22

cd. tabeli 5

W9	-0,50	0,37	0,39
W10	-0,71	0,63	0,38
W16	-0,66	0,59	0,35
W20	-0,63	0,46	0,48
W23	-0,44	0,05	0,71
W24	-0,68	0,52	0,47
W26	-0,44	0,40	0,25
W27	-0,64	0,74	0,12
W28	-0,63	0,63	0,26
W30	-0,70	0,45	0,60
W31	-0,67	0,56	0,42
W33	-0,55	0,73	-0,03
W35	-0,63	0,29	0,70
W36	-0,79	0,73	0,35
W38	-0,62	0,41	0,54
W39	-0,43	0,03	0,74
Wariancja wyjaśniona za pomocą czynnika	39%	30%	20%

Wynik ten pozwala przyjąć strukturę dwuczynnikową za podstawę dalszych prac nad konstrukcją narzędzia. Pierwszy czynnik zawiera **symptomy wyczerpania emocjonalnego**, drugi zaś wskazuje na **chroniczne doznawanie bezsilności**. Różniły się one liczbą pozycji testowych. Uznaliśmy, że dysproporcję tę warto wyrównać, aby później wynik ogólny testu mógł w zbliżonym stopniu odzwierciedlać nasilenie obu komponentów źródełowych. W kolejnej odsłonie wybrano więc po pięć pozycji o najwyższych (powyżej 0,50) ładunkach czynnikowych z każdej podskali, a następnie do każdej podskali dołączono po jednym itemie, wybierając te, których dołączenie nie zmniejsza wskaźników dopasowania (*chi-kwadrat*) nowej skali poniżej akceptowalnego poziomu. Przydatna była tu procedura ekstrakcji czynników, zwana ML (*maximum likelihood*). Szczegóły tych analiz byłyby zbyt obszerne, więc przedstawiamy jedynie konkluzje. Analizy pokazały, że w odniesieniu do krótszego wymiaru (**bezsilność**) tylko pozycja 20

spełnia powyższy warunek. Wobec tego, do skali wyczerpania dodaliśmy również tylko jedną pozycję, kierując się powyżej opisaną regułą. Wykonane analizy każą przypuszczać, że czynniki te są wzajemnie skorelowane i można je zintegrować w jeden ogólny wskaźnik wypalenia sił.

Tym sposobem powstało narzędzie, które jest krótkie (12 pozycji), jednorodnie w obrębie każdej z podskal, dające możliwość sumowania wyniku obu podskal w jeden wskaźnik, opisujący poziom wypalenia się sił. Jednocześnie, narzędzie pozwala na bardziej precyzyjne opisanie fenomenu wypalenia z uwzględnieniem jego dwóch wymiarów. Tabela 6 przedstawia eksploracyjną analizę czynnikową tej skali, wykonaną technikami PC oraz PF. Wynika z niej, że rozwiązanie 1-czynnikowe wyjaśnia 40% wariancji (czyli nieznacznie więcej niż w poprzedniej analizie dla 18 pozycji), zaś rozwiązanie 2-czynnikowe – 56% wariancji.

Tabela 6

Dwa rozwiązania czynnikowe ostatecznej wersji skali (12 itemów)

Wybrane itemy skali	Rozwiązanie 1-czynnikowe (metodą PC)	Rozwiązanie 2-czynnikowe (metodą PF)	
		czynnik 1	czynnik 2
W1	-0,68	0,75	0,19
W7	-0,71	0,76	0,24
W16	-0,63	0,59	0,34
W20	-0,61	0,45	0,49
W23	-0,45	0,06	0,72
W27	-0,64	0,76	0,14
W30	-0,68	0,42	0,62
W33	-0,55	0,76	0,00
W35	-0,63	0,28	0,72
W36	-0,79	0,73	0,39
W38	-0,62	0,40	0,56
W39	-0,45	0,02	0,76
Wariancja wyjaśniona za pomocą czynnika	40%	32%	24%

Tłustym drukiem zaznaczono ładunki powyżej 0,50.

Przedstawiona powyżej wersja ostateczna narzędzia skali do pomiaru wypalenia się sił rodziców dzieci z niepełnosprawnością została powtórnie poddana serii analiz statystycznych dla określenia parametrów każdej z dwóch podskal (zob. tab. 7).

Tabela 7

Właściwości psychometryczne dwóch podskal narzędzia badawczego

Parametry podskali Wyczerpanie emocjonalne KLUCZ=W1+W7+W16+W27+W33+W36	Parametry podskali Bezsilność KLUCZ=W20+W23+W30+W35+W38+W39
1. Jednorodność podskali w świetle confirmacyjnej analizy czynnikowej: indeks gamma = 0,995; skorygowany indeks gamma = 0,988; GFI = 0,98; AGFI = 0,96; CFI = 0,99.	1. Jednorodność podskali w świetle confirmacyjnej analizy czynnikowej: indeks gamma = 0,985; skorygowany indeks gamma = 0,965; GFI = 0,97; AGFI = 0,93; CFI = 0,97.
2. Rzetelność wewnętrzna: alfa Cronbacha = 0,85; średnia interkorelacja = 0,50.	2. Rzetelność wewnętrzna: alfa Cronbacha = 0,80; średnia interkorelacja = 0,40.
3. Normalność rozkładu: skośność = -0,27 błąd skośności = 0,17; kurtoza = -0,55 błąd kurtozy = 0,33; test Kołmogorowa-Smirnova d = 0,07 p > 0,20.	3. Normalność rozkładu: skośność = -0,16 błąd skośności = 0,17; kurtoza = -0,37 błąd kurtozy = 0,33; test Kołmogorowa-Smirnova d = 0,07 p > 0,20.
4. Normy: średnia = 16,45 z 95% przedziałem ufności 15,87-17,04; odchylenie standardowe = 4,33; błąd standardowy dla średnie j = 0,30; dolny kwartył = 13, górny kwartył = 20.	4. Normy: średnia = 16,25 z 95% przedziałem ufności 15,73-16,77; odchylenie standardowe = 3,89; błąd standardowy dla średniej = 0,27; dolny kwartył = 14, górny kwartył = 19.

Konfirmacyjną analizę czynnikową każdej podskali wykonano odrębnie, w celu sprawdzenia ich jednorodności. Wyniki okazały się bardzo dobre. Wskaźniki dobroci dopasowania podskal były bardzo wysokie w przypadku podskali *Wyczerpanie emocjonalne*, a zadowalające w podskali *Bezsilność*. Obie skale są więc czynnikowo jednorodne, mają zadowalającą zgodność wewnętrzną (mierzoną wg wzoru alfa Cronbacha > 0,80) oraz przynoszą wyniki dobrze dopasowane do rozkładu normalnego (odchylenia od normalności są statystycznie nieistotne przy p > 0,20).

Dalsze analizy narzędzia odnoszą się do trafności konwergencyjnej i są aktualnie prowadzone. Można już wstępnie stwierdzić, że występuje dodatnia korelacja ze skalą odczuwanego stresu PSS-10 Cohena, Kama-reka i Mermelsteina w polskiej adaptacji Jurczyńskiego i Ogińskiej-Bulik

(im wyższe wartości poczucia stresu, tym wyższe wartości wyczerpania emocjonalnego i bezradności). Ponadto, badania wykazują, zgodnie z oczekiwaniami, powiązania ze sposobami radzenia sobie ze stresem (przy wykorzystaniu wielowymiarowego Inwentarza do Pomiaru Radzenia Sobie ze Stresem – COPE Carvera, Scheiera i Weintraub, w polskiej adaptacji Jurczyńskiego i Ogińskiej-Bulik). Wyniki tych badań zostaną wkrótce opublikowane.

BIBLIOGRAFIA

- Boyd B.A., *Examining the relationship between stress and lack of social support in mothers of children with autism*, Focus on Autism and Other Developmental Disabilities, 2002, 17.
- Bristol M.M., Schopler E., *Coping and stress in families of autistic adolescents*, [in:] *Autism in adolescents and adults*, eds E. Schopler, G.B. Mesibov, Plenum, New York 1983.
- Burisch M., *Das Burnout-Syndrom. Theorie der inneren Erschöpfung*, Springer, Berlin 1989.
- Burisch M., *In search of theory: Some ruminations on the nature and etiology of burnout*, [in:] *Professional Burnout. Recent Developments in Theory and Research Schaufeli*, eds W.B. Maslach, Ch.T. Marek, Taylor and Francis, Washington DC 1993.
- Chan D., Hui E.K.P., *Burnout and coping among Chinese secondary school teachers in Hong Kong*, British Journal of Educational Psychology, 1995, (65).
- Dunn M.E., Burbine T., Bowers C.A., Tantleff-Dunn S., *Moderators of Stress in Parents of Children with Autism*, Community Mental Health Journal, 2001, 37, 1.
- Elçi Ö., *Predictive values of social support, coping styles and stress level in posttraumatic growth and burnout levels among the parents of children with autism* – praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. A. Nuray Karancı w Middle East Technical University w Ankarze, Ankara 2004.
- Freudenberger H.J., *Staff burn-out*, Journal of Social Issues, 1974, 30, 1.
- Freudenberger, H.J., *Burn-out*, Anchor Press, Garden City, N.Y. 1980.
- Maslach C., Jackson S.E., *The measurement of experienced burnout*, Journal of Occupational Behavior, 1981, 2.
- Maslach C., Leiter M.P., *The Truth about Burnout: How Organizations cause Personal Stress and What about it*, Jossey – Bass, San Francisco CA 1997.
- Pines A.M., *Burnout: An existential perspective*, [in:] *Professional Burnout. Recent Developments in Theory and Research Schaufeli*, eds W.B. Maslach, Ch.T. Marek, Taylor and Francis, Washington DC 1993.
- Pines A.M., *Couple Burnout. Causes and Cures*, Routledge, New York – London 1996.
- Pisula E., *Stres rodzicielski i zespół wypalania się sił u rodziców dzieci autystycznych*, Wrocław 1992.
- Pisula E., *Zespół wypalania się sił u rodziców dzieci autystycznych*, Nowiny Pedagogiczne, 1994, 3.
- Procaccini J., Kiefaber M.W., *Parent Burnout*, Doubleday and Company, INC Garden City, New York 1983.
- Santinello M., *The Burnout Syndrome*, Pordenone, Erip, Italy 1990.

- Schaufeli W., Enzmann D., *The Burnout Companion to Study and Practice: A Critical Analysis*, Taylor and Francis Ltd., London 1998.
- Sekułowicz M., *Matki dzieci niepełnosprawnych wobec problemów życiowych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2000.
- Sekułowicz M., *Wypalenie zawodowe nauczycieli pracujących z osobami z niepełnosprawnością intelektualną. Przyczyny – symptomy – zapobieganie – przezwyciężanie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2002.
- Sekułowicz M., *Nauczyciele szkolnictwa specjalnego wobec zagrożenia wypaleniem zawodowym*, Wydawnictwo Naukowe DSW, Wrocław 2005.
- Sęk H. (red.), *Wypalenie zawodowe – przyczyny, mechanizmy, zapobieganie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000.
- Siklos S., Kerns K.A., *Assessing need for social support in parents of children with autism and Down syndrome*, *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 2006, 36.
- Sullivan R.C., *Siblings of autistic children*, *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 1979, 9, 3.